

Vrednotne razsežnosti znanosti

Logično teoretsko analizo vrednotne razsežnosti znanosti* je mogoče prepričljivo uspešno izpeljati le v kontekstu sociokulturne, epistemološke zgodovine znanosti, ki nam bi razkrila:

- zgodovinsko preobrazbo koncepcije znanosti;
- zgodovinske spremembe razumevanja razmerij med znanstvenim subjektom in znanstvenim objektom;
- razvoj in spremembo idealov in norm znanstvenega raziskovanja, dokazovanja in opisovanja ter idealov znanstvenosti in objektivnosti;
- vpliv naravoslovnih idealov znanstvene objektivnosti na celotno znanost;
- znanstveno konstrukcijo materije, duha in narave in iz tega izhajajoči razkol med subjektom in objektom med naravoslovnimi in družbenimi znanostmi ali pa popolno identifikacija družbenih »zakonov« z naravoslovnimi zakonitostmi;
- zgodovinski razvoj razmerij med teorijo-empirijo-prakso;
- spremenjena zgodovinska razmerja med znanostjo, družbenopolitično in tehnološko prakso in vpliv teh sprememb na vrednotno nevtralne ali vrednotno konstituirane znanosti.

Dokler niso razjasnjena navedena zgodovinsko-strukturalna razmerja, ostaja v precejšnji temi celotna vrednotna problematika znanosti. To neznanje in konkretne družbeno idejne situacije nas potem potiskajo ali v vrednotni relativizem znanosti ali pa v presežni ideal naravoslovne nadzgodovinske objektivnosti, v znanje in znanost brez spoznavajočega subjekta.

Odmišljeni subjekt

Problem vrednotnega temelja in vrednotne razsežnosti znanosti ima že dolgo zgodovino in se ne začenja z nemškim sociologom Maxom Webrom, ampak seže najmanj na sam začetek formiranja novoveške znanosti. Tedaj je nastala nova paradigma znanosti, drugačna od antične in srednjeveške. Vzpostavljeno je bilo novo razmerje med subjektom in objektom in novi kriteriji objektivnosti in znanstvenosti. Eksperimentalna, matematična metoda je postavila v ospredje indukcijo, merljivost in preverljivost. Narejena je bila selekcija znanstvenega objekta. Edini pravi dostojni predmet znanstvenega raziskovanja je postal merljivi objekt in najbolj vreden rezultat znanstvena dejstva in matematična formulacija

* Ta prispevek je avtor pripravil za razpravo o temi »objektivnost in normativnost v družbenih vedah«, ki jo je organizirala Sekcija za znanost in filozofijo MC CK ZKS dne 1. aprila 1986.

zakonov. Naravoslovni znanstveni objekt se po eni strani vse bolj osvobaja subjekta in subjektivnih tako imenovanih sekundarnih kvalit. Filozofski racionalizem pa na svoj način odkriva posredovanost objekta po subjektu, ukine avtonomnost objekta in ga naredi za proizvod aktivnosti, konstrukcije subjekta, ne individualnega, ampak transcendentalnega (absolutna inteligenca, absolutni Jaz, absolutni duh).

Iz fetišizacije merljivosti je izšla absolutizacija matematike in matematične oformljenosti znanja. 17. in 18. st. razvija ideal univerzalne matematike (Leibniz). Prisotna je misel, da je od vseh idej ideja števil najjasnejša in najrazločnejša in da jo je možno uporabiti za vse, od misli do angelov. Condillac je izrekel znano frazo: ne prepirajmo se, ampak računajmo. Pozabljena je bila Aristotelova misel, da bo pameten človek zahteval tisto mero natančnosti, ki jo dopušča sam predmet znanosti.

Iz idealizacije matematiziranega znanja je zrastel kriterij, da je pravo znanstveno spoznanje tisto, ki je splošno in nujno veljavno. Kant je z upoštevanjem tega odrekal znanstvenost tedanji kemiji, medicini in tehničnim znanostim, ker so bile pretežno empirične, opisne in so se izčrpale v obliki receptov, praktičnih navodil, pravil in izvedb. Na osnovi tisočletne evropske kulturne intelektualne tradicije, ki je favorizirala teorijo in podcenjevala prakso in empirijo, se je skoraj četrto stoletja v drugi polovici 19. stoletja odrekala tehničnim visokim šolam v Švici in Nemčiji pravica podeljevati doktorate, češ da gre pri tehničnem znanju samo za uporabo že odkritega naravoslovnega znanja, ne pa za proizvodnjo novega, doktorat pa mora vsebovati ravno novo znanje. Kako globoko se je spremenil kulturni, epistemološki kontekst v 20. st., veliko govori že drobno dejstvo, da imajo doktorati tudi takšen naslov, kot npr. »Kemične lastnosti kuhanih govejih jezikov«.

Novoveški naravoslovni ideal objektivnega znanja je po svoje oblikoval predmet nekaterih znanstvenih področij. V medicini nastajajoče meščanske družbe novega veka, ki se začena s Paracelsusom, postaja človek predmet medicine zgolj kot naravno bitje. Francoski filozof in zdravnik La Mettrie priporoča zdravnikom, naj spoznajo fiziko in mehaniko človeškega telesa in naj se ne sučejo okoli problema duše. Claud Bernard kot klasični predstavnik naravoslovno usmerjene medicine v drugi polovici 19. st. je sodil, da mora zdravnik sicer upoštevati mnoge socialne in moralne vidike, ki pa nimajo ničesar opraviti z znanostjo. Pred seboj imamo tipično zožitev, ne samo predmeta medicine, ampak predmeta znanosti nasploh. Družbena razsežnost medicine je bila izločena iz teorije znanstvene medicine. Fizikalna, kemična, biološka, fiziološka raven je bila sprejeta kot edino znanstvena. Naravoslovni koncept medicine je absolutiziral fizikalne, kemične in biološke vzroke bolezni. Na bolezen se je gledalo kot na individualen biološki proces in zato morajo biti metode naravoslovnih znanosti v temelju diagnostike, terapije in rehabilitacije. Ideal medicinske objektivnosti je postal absolutni, od človekovega opazovanja neodvisni in nemoteni objekt. Temu primerno so se izločile vse vsebine kot neznanstvene, ki se niso vključile v to objektivistično vodilno idejo. Tri dogme so bile značilne za čisto naravoslovni koncept medicine:

- načelna enakost anorganskega z organskim;
- načelna biofiziološka enakost človeka in živali;
- redukcija (speljava) socialno-psihičnih kvalit. na fiziološke in biokemične.

Nevezdržnost in omejenost te paradigme znanstvene medicine so postopoma odkrivala in rušile psihoanaliza, socialna medicina in epidemiologija.

V fiziki kot vodilni disciplini naravoslovja so v 20. st. nastale velikanske teoretsko-epistemološke spremembe, ki so revolucionirale pojmovanje razmerja subjekta in objekta v klasični naravoslovni znanosti do konca 19. stoletja. Samo vprašanje časa je, kako se bodo filozofske implikacije te epistemološke revolucije razširile tudi na spoznavne situacije preostalih naravoslovnih disciplin, ki ne bodo mogle več teoretsko odmisлити praktičnega vmešavanja raziskovalca v objekt raziskovanja. Niels Bohr je načelo komplementarnosti razširil na družbo, češ, tudi tu gre za dopolnjevanje, ne pa izključevanje različnih znanstveno vrednotenih opisov in opredelitev. Skratka, načelo komplementarnosti naj bi omogočilo in spodbujalo sožitje v političnem in idejnem pluralizmu. Priznavanje neizogibne intervencije subjekta v objekt raziskovanja ni subjektivizem, ampak izraz objektivne situacije, ki vključuje tudi subjekt. Znanstvena praksa se je povzpela do tiste višine ali spustila do tiste globine, ko ni mogoče več odmisлити elementarnega dejstva, da raziskovalec s svojimi raziskovalnimi aparaturnami znotraj materialnega sveta raziskuje ta svet in ne izhaja iz neke zunanje Arhimedove točke, ki mu zagotavlja dozdevno absolutno objektivno izhodišče opazovanja. V klasični naravoslovni znanosti opazovalec ni deloval kot telesno bitje, ampak je bil reduciran zgolj na mislečega opazovalca in zato ta fizika po Prigoginu ni bila »človeška« fizika.

Pogoje in možnosti spoznavanja fizikalnega sveta ni mogoče ločiti od pogojev bivanja spoznavajočega subjekta. Fizik Carter je to formuliral kot »šibko« antropno načelo: »To, kar nameravamo opazovati, mora zadovoljiti pogoje, nujne za prisotnost človeka kot opazovalca« (P. Devies, Slučajna veselennaja, Moskva 1985 str. 142). Sam obstoj opazovalca se vključuje v temeljne pogoje opazovanja. Kot »močno« antropno načelo pa je Carter formuliral takole: »Vesolje mora biti takšno, da bi v njem na neki stopnji evolucije lahko obstajal opazovalec« (prav tam, str. 144). Fizik Wheeler pretresa »vesolje z našo udeležbo«, v katerem ravno obstoj opazovalca na neki stopnji njegovega razvoja nosi direktno odgovornost za nastanek ravno takšnega tipa vesolja. Vesolje je po Wheelerju tako veliko zato, da v njem lahko biva človek. Obstaja pa seveda velikanska razlika med formulacijami, ali človeški opazovalec vesolja lahko obstaja zato, ker je vesolje takšno, kot ga spoznava, ali pa da vesolje mora biti takšno, da bi se lahko pojavil opazovalec. Slednja formulacija je čisto teleološka oziroma spreminja opazovalca v stvarnika fizikalnih pogojev svojega nastanka in bivanja.

Vrednotno obremenjena družboslovna znanost

Če so že fiziki prisiljeni govoriti o vesolju »z udeležbo opazovalca«, pa čeprav opazovalec vesolja ni ustvaril, potem je v družbenih znanostih še manj mogoče govoriti o družbi brez »opazovalca«, ker so ljudje tvorci svojega družbenega sveta. To usodno opredeljuje razumevanje objektivnosti družboslovnih spoznanj in njenih vrednotnih razsežnosti.

Življenje je v vrednotujočem odnosu do okolja in sveta. Za njega ni vse enakovredno in enako. Svet življenja je za življenje vrednotno konstituiran. Družbeno kulturni in tehnološki svet človeka je za človeka že vrednotno opredmeten, vrednotno artikuliran svet, s katerim se človek identificira, ga sprejema,

zavrača in bojuje. Družbena znanost je ukleščena znotraj »sveta življenja« in zato ni mogoče družbene znanosti ločiti od vrednotnih predpostavk in vrednotnih interpretacij.

Samo prizadevanje za vrednotno neobremenjeno družbeno znanost izraža vrednotno orientacijo znotraj znanosti. Če bi bila razpisana nagrada, da se odkrije ali napiše vrednotno neobremenjeno družboslovno znanstveno delo, potem taka nagrada ne bi bila nikdar podeljena. Motivi proti priznavanju vrednotne narave družboslovnih znanosti so lahko zelo različni:

– Spoznavni, češ da se izključujeta vrednotno in spoznavno. Vrednote se popolnoma individualizirajo ter se jim odreka objektivna spoznavna vsebina. Nedvomno je vrednotno lahko v koliziji s spoznanjem, ni pa nujno in obvezno.

– Družbenoidejni, zaradi vsiljevanja znanosti določenih vrednot in idej, ki so škodovale spoznavni funkciji znanosti. Poleg takšnih vsiljevanih in spoznavno škodljivih vrednotnih usmeritev obstaja še avtonomna, spontana, svobodno sprejeta eksplicitna ali implicitna vrednotna usmeritev raziskovalca, ki pa je prav tako predmet znanstvene racionalno vrednotne kritike.

– Ideološko vrednotni, da se v imenu vrednotne neobremenjene družbene znanosti znanost očisti marksističnih in socialističnih vsebin in stališč ali da se zavaruje pred njenim vplivom, ker je marksizem itak ideologija, utopija, ideal, ne pa znanost, ali da se marksistična misel izolira od empiričnih in teoretičnih spoznanj drugih vrednotnih znanstvenih orientacij.

– Zaradi profesionalnega akademskega interesa, ki goji predvsem kult temeljne znanosti in se ne ozira na probleme politične in družbene prakse. Vrednotna narava znanosti pa je izrazitejša pri uporabi znanj, planiranja, organizacije, praktičnih predlogov.

– Od politične opredelitve družboslovca in njegovega odnosa do konkretne politike in njene programske orientacije je odvisno tudi njegovo stališče do določenih vrednotnih idej in pojmov v znanosti.

Vrednotne izjave in sodbe lahko razdelimo v: odločitvene izjave: npr., takšno organizacijo dela bomo spremenili; optativne izjave, ki izražajo želje: npr., zaželen je večji delež kmetov in delavcev v ZK; performativne (predpisane) izjave: npr. cestni, tehnični, standardni predpisi, predpisi in pogoji članstva v društvih, organizacijah; imperativne izjave, ki se nanašajo na ukaze, npr., takoj se morajo sestati vodstva družbenopolitičnih organizacij v delovnih kolektivih; normativne izjave, ki razlagajo določene načine obnašanja, dejanja, stanja, procese kot dobre in slabe, pravične-nepravične (to so npr. moralne sodbe); selekcijske in regulativne izjave.

Vse te izjave nekateri označujejo kot preskriptivne (predpisujoče) izjave – v primerjavi z znanstvenimi izjavami, ki naj bi bile deskriptivne, indikativne (opisne). Znanstveni jezik naj bi bil deskriptivni, jezik prakse pa preskriptivni. Problem vrednotenja naj bi bil problem prakse, ne pa znanosti. Teorija implicira okvir možnega delovanja ali nakazuje nemožnost nečesa. Deskriptivne sodbe implicirajo eksplicitne preskriptivne sodbe in obratno, preskriptivne sodbe temeljijo na deskriptivnih. Ne more se predpisovati nekaj, kar je zunaj okvirov teoretsko (t. j. deskriptivno) možnega. Aksiološki vidik se vpleta celo na ravni dejstev. Različno se presoja pomen dejstev za izgradnjo, potrditev ali ovržbo določene koncepcije. Celo pri kozmoloških modelih ni popolne soglasnosti o relevantnosti določenih dejstev za določene modele in scenarije, posebno ko je vprašljiva bodočnost vesolja in njegove »prve sekunde«.

Aksiološki vidik v znanosti ima tri bistvene ravni:

- temeljne vrednote predpostavke in vrednote ideje kot znanosti nekaj zunaj nje ali inherentnega;
- vrednotne sodbe in izjave kot predmet znanstvenega utemeljevanja;
- kadar imajo družboslovne znanstvene izjave vrednotni značaj.

Ali lahko nastopajo vrednotne izjave znotraj sistema družboslovnih znanstvenih izjav? To je pravi in najtežji problem vrednot in vrednotenja v družbenih znanostih.

Odgovor Maxa Webra in kritičnega racionalista Hansa Alberta

Max Weber kot eden izmed meščanskih teoretikov vrednot proste znanosti je nesporno priznaval in dokazoval, da je vrednotni temelj družbenih znanosti neizogiben, kar pa po njegovem še nima za posledico nujnosti vrednotnih sodb v sami izkustveni empirični družboslovni znanosti. Ali naj spoznavajoči subjekt poslednja vrednotna merila izpove, to je po Webru njegova osebna zadeva, vprašanje njegovega hotenja in vesti, ne pa izkustvenega znanja (Max Weber, *Die »Objektivität« sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* v, Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1951, str. 151). Čimbolj so problemi splošni in čim večji je njihov kulturni pomen, tembolj se po Webru vpletajo prepričanja, aksiomi vere in vrednotnih idej. Edino z vrednotnega stališča po Webru lahko ocenimo, kaj je v neskončnem bogastvu družbene stvarnosti vredno in zanimivo. Naši vrednotni nazori po Webru niso rezultat izkustvenega znanja, so iracionalnega izvora, in zato se iracionalni diskusiji odtegujejo poslednji vrednotni aksiomi. Tudi v znanosti pa je po Webru nujen izbor enega izmed možnih medseboj nepomirljivih vrednotnih stališč. Znanost po Webru ne more preoblikovati vrednot, ker je sama utemeljena na vrednotnem stališču. To je po mojem nezgodovinsko gledanje na razmerje med znanjem in vrednotami. Sama Marxova družboslovna spoznanja so imela velikanski vpliv na oblikovanje družbeno vrednotnih stališč. Sodobna ekološka spoznanja že imajo in bodo imela tvorno vlogo pri vrednotni preorientaciji človekovega spreminjanja narave. Nekateri celo govorijo o novi ekološki etiki. Možnosti sodobnih medicinskih spoznanj in medicinske tehnologije pomenijo izziv ne samo medicinski etiki in deontologiji, ampak etiki nasploh. Medicina je dobila novo moč nad življenjem in smrtjo, torej nad ključnimi človekovimi vrednotami. Te medicinske možnosti postavljajo v novo luč vprašanje kvalitete in vrednosti človekovega življenja. Samo poslednja vrednotna merila, vrednotni aksiomi se po Webru izmikajo racionalni presoji, ne pa vrednotne sodbe, ki niso subjektivnega izvora in so lahko predmet znanstvene diskusije. Torej Weber ne odklanja tudi druge ravni aksiološke problematike. Weber je prišel do paradoksalnega zaključka, ki ga pogosto spregledajo njegovi interpreti: »Ni nobene naravnost »objektivne« znanstvene analize kulturnega življenja ali – kar je morda nekoliko ožje, toda za naš smoter ne pomeni nekaj bistveno drugega – »socialnih pojavov« neodvisnih od specialnih in »enostranskih vidikov«, po katerih so – izrecno ali molče, zavestno ali nezavestno – izbrani, analizirani, predstavljeni in razčlenjeni kot raziskovalni objekt« (Weber, prav tam str. 170).

Webrovo stališče se v bistvu zoži na to, da vrednotne sodbe ne zahtevajo izkustvenega znanja, da ne izhajajo iz nje, ne zanika pa, da poslednji vrednotni

aksiomi in ideje nimajo vpliva na izbor in analizo raziskovalnega objekta. Ta vrednotni vpliv je apriornega iracionalnega izvora.

Znanost po Webbru ne govori, kaj je treba storiti, ampak kaj se more in kaj se hoče v danih okoliščinah. Kritični racionalist Hans Albert je v šestdesetih letih ugotavljal, da je to, kaj je treba storiti, odvisno od tega, kaj moremo storiti. Kaj moremo storiti, pa nam sporoča deskriptivni, informativni znanstveni izjavni sistem, ne pa predpisujoči vrednotni sistem. Zavrnil je, da bi prehod k uporabnosti znanja zahteval eksplicitno vrednotne sodbe znotraj empiričnih in tehničnih znanosti, ki bi služile kot premise za praktično izvajanje. Tehnična navodila, predpisi in norme po njegovem nimajo vrednotnega imperativa, kaj je treba storiti, ampak samo informiranje človeka, kaj je možno storiti. Če so ti predpisi uporabljivi, je odvisno samo od njihove informacijske vsebine in njihove pomembnosti za določen problem. Informirajo nas o možnostih, alternativah, ki jih lahko izberemo, ne pa, katero je treba izbrati. Kaj je možno narediti objektivno, res ni odvisno od tega, kaj je treba storiti, toda kaj je treba narediti, pa je odvisno od tega, kaj je možno narediti. Realno »treba« je lahko samo znotraj realno možnega. Sam obseg informacij o objektivnem možnem pa je odraz tudi naše vrednotne usmeritve, katero znanje bomo producirali, na katere probleme in dejstva bomo spoznavno osredotočeni. Kaj je treba storiti, vpliva vztrajno nazaj na informacijsko razširitev tega, kaj je možno storiti.

Nimamo vedno opravka z zaporedjem: najprvo spoznano realno možno in nato v okviru njega selekcionirano, kaj je treba. Pogosto je zaporedje obrnjeno, vemo, kaj je treba storiti, toda ne razpolagamo še z znanjem o pogojih in sredstvih, ali je to možno. Različne vrednotne alternative »treba je« nas usmerjajo k iskanju različnih informacij in spoznanj. Hans Albert je priznal, da pri prevajanju znanja v prakso znanje pridobi normativno vrednotno funkcijo ali učinek, vendar pa to še ne zahteva normativnih vrednotnih sodb v informacijskem izjavnem sistemu. Iz tega sledi priznanje, da aksioloških učinkov v deskriptivnem izjavnem sistemu ni treba iskati samo v stavčnih formah eksplicitnih vrednotnih izjav. Vrednotni učinki in momenti torej lahko nastopajo v čisto deskriptivnih znanstvenih družboslovnih izjavah. Če se npr. v sociološkem znanstvenem tekstu trdi, da ima mladina v nekem družbenem sistemu enakopraven dostop do šolanja na vseh ravneh, je to lahko čisto znanstvena argumentirana preverljiva sodba, toda hkrati nosi s seboj globoko vrednotno sporočilo za tiste, ki cenijo enakopravnost dostopa do šolanja, in za tiste, ki temu nasprotujejo. Faktične ugotovitve silijo tako raziskovalce kot druge ljudi v vrednotujoč odnos do dejstev. Kaj bi si npr. mislili o raziskovalcu koncentracijskega taborišča, ki bi vestno in z matematičnimi metodami raziskoval vsa zločinska početja, vendar bi dejal, da mu znanstvena objektivnost ne dovoljuje vrednotnih izjav obsojanja ali kritike same institucije koncentracijskega taborišča.

Šele vrednotni odnos do znanstveno ugotovljenih družbenih dejstev nas sili v angažirani konservativni ali napredni odnos do teh dejstev. Toda ali je vrednotni angažirani odnos nekaj čisto samovoljnega, eksistencialnega, emocionalnega ali pa celo podzavestnega, čista moralna ali celo moralizatorska pozicija, ki ni utemeljena na spoznanju? Začetni eksistencialni protesti preraščajo v proteste na osnovi vedenja, znanja, informacij. Če Marxova znanstvena analiza, da je kapitalistična družba odtujena in izkoriščevalska družba, ki vodi k odpravi razredne družbe, ne bi imela vrednotnega obeležja in učinka, potem sploh ne bi mogla predstavljati nikakršne mobilizatorske sile za delavski razred, ampak bi se do tega znanstvenega dejstva ljudje obnašali tako ravnodušno kot do zakona gravitacije, za

katerega ne moremo reči, ali je za človeka pozitiven ali negativen. Dejstvo izkoriščanja je bilo že pred Marxom občuteno kot vrednotno negativno. Znanstveno odkritje mehanizma izkoriščanja se je spojilo z množičnim razširjenim vrednotnim obsojanjem izkoriščanja.

Ko je nek družbeni odnos tudi moralno vrednotno diskreditiran kot nesprejemljiv, je to že po Engelsu zgodovinski izraz, da je tudi ekonomsko in politično preživel. V nekaterih kulturah celo napoved sončnega mrka še zdaleč ni pomenila zgolj znanstvene prognoze, ampak je sproščala veliko emocionalno, religiozno in celo politično napetost in razburjenost množic, ker se je ta naravni dogodek pogosto politično instrumentaliziral v boju za oblast, za množično podporo ali zavrnitev neke pomembne politične odločitve.

Niso vse vrednotne sodbe moralne sodbe. »Ta motor ni kvaliteten«, je strokovno vrednotna sodba, ki se lahko prevede in argumentira z vrsto indikativnih sodb, ni pa moralna sodba tipa »ta človek ni dober«. Če rečem, »zlato je najboljši prevodnik elektrike«, to ni samo informativna spoznavna sodba, ampak je spoznavno relacijska ocenjujoča sodba. Ta naravoslovno tehnična sodba se po zunanji formalni jezikovni strukturi ne razlikuje od družboslovne sodbe »samoupravna družba je najbolj humana in demokratična«.

Če že obstojijo čiste naravoslovne, matematične, tehnične izjave, pa ne obstojijo čiste vrednotne izjave brez spoznavne vsebine.

Vrednotno nabitost imajo že sami pojmi in ne šele vrednotne sodbe. Bolezen, nesreča, delikvenca, svoboda, razvoj, odtujitev, izkoriščanje, profit, samoupravljanje, fašizem, demokracija, kontrola, ZK, NOB, socialna revolucija, stalinizem, informbiro idr. so vrednotno obremenjeni pojmi. Ti pojmi so elementi tvorjenja sodb, toda hkrati ne smemo pozabiti, da so pojmi v bistvu že ukinjene sodbe, rezultat dolgotrajnega zgodovinskega miselnega procesa. Pojem je neeksplicirana sodba in implicira množstvo sodb. Sodba je razvit pojem, pojem pa so nerazvite, ukinjene, transformirane sodbe. Če torej vrednotno (ne)obremenjenost družboslovnih znanstvenih spoznanj omejimo samo na lov ali na pregon eksplicitnih vrednotnih izjav, smo izpustili ogromno polje vrednotne navzočnosti in vrednotnega učinkovanja, ki nima očitne zunanje vrednotne stavčne forme. Ne smemo se omejiti zgolj na analitičen atomističen jezikovno stavčni pristop k analizi vrednotnih izjav, izoliranih iz celotnega konteksta neke znanstvene družboslovne koncepcije. S Hansom Albertom se je možno strinjati, da vrednotne izjave niso nujne v družboslovnem znanstvenem sistemu (vendar običajno niso prisotne samo implicitno v ukinjeni obliki, ampak tudi eksplicitno), toda s tem še ni zagotovljeno, da niso že same informativne, deskriptivne, kognitivne družboslovne znanstvene sodbe vrednotno obremenjene in sproščajo vrednotne učinke in obnašanje. Webrovi vrednotni aksiomi, vrednotne ideje, poslednja vrednotna merila se lahko manifestirajo v deskriptivnih ali pa v preskriptivnih aksioloških sodbah, ne pa nujno samo v vrednotnih sodbah. Albertov zaključek, da vrednotne izjave niso nujne v znanstvenem izjavnem sistemu, še ne odstranjuje možnosti za vrednotno naravo samih informativnih sodb. Zgolj na zunanji jezikovni ravni izjav ni mogoče dokazati ali ovreči, ali je v znanstvenih rezultatih prisotno ali ni prisotno vrednotenje. Z ničemer ni možno jamčiti ali dokazati, da vrednotna izhodišča, vrednotne ideje in pojmi ne prodirajo v same znanstvene družboslovne informativne izjave.

Je vrednotno obremenjena družboslovna znanost nujno spoznavno zlo? Na to ni mogoče vrednotno enopomensko odgovoriti. Vse vrednotne dimenzije, implicitne in eksplicitne, ki se pojavljajo na ravni izbora problema, hipotez, izbora

metode in interpretacije, so prav tako stvar znanstvene diskusije. Neizogibno obstoji konflikt med različnimi vrednotnimi izhodišči v družboslovni znanosti. Vrednotno izhodišče je lahko bolj univerzalno, lahko bolj parcialno, lahko dogmatično, lahko samokritično, lahko širše družbeno podprto in zaželeno, lahko nezaželeno, lahko spoznavno stimulatívno, lahko spoznavno zaviralno ipd.

Dobljeni znanstveni rezultati se lahko neopazno spremenijo v vrednotna izhodišča nadaljnjih raziskovanj in ne gre torej samo za vpliv zunaj znanstvenih vrednotnih izhodišč na znanstveno raziskovanje. Če sta informativna vsebina in osnova vrednotnih sodb empirično in logično verificirani, je tudi pozitivnejša njihova spoznavna vloga. To je gotovo izredno važna konstatacija za vse politične programe. V svetu, kjer je znanost postala del splošne izobrazbe in kulture, je znanost postala legitimno sredstvo tudi politične verifikacije. Nobeni politični programi ne morejo računati na veliko vplivnost in prepričljivost, če so na vsakem koraku v očitnem sporu z družboslovno utrjenimi spoznanji. Seveda pa politični programi nimajo odnosa samo do znanstvenih spoznanj, ampak so v prvi vrsti naslovljeni na potrebe in interese ljudi, določenih socialnih skupin, razredov, slojev. Znanost pa seveda tudi raziskuje in opisuje te interese in potrebe. Sama znanost temelji na temeljni vrednoti resnice in objektivnosti. Druge vrednote so lahko do te temeljne spoznavne vrednote indiferentne, lahko so z njo v konfliktu, jo omejujejo ali pa krepijo.

Družboslovci so obsojeni na nek vrednotni izbor, na neko vrednotno usmeritev. »Gotovo je zelo pomembno, da se dela jasna razlika med dejstvenimi izrazi in vrednotnimi sodbami. Če to ne uspe, se lahko konča v brezupni zmešnjavi. Eno je delati razliko med obema aspektoma opisa realnosti, nekaj drugega pa je trditi, da je vrednotne sodbe mogoče izključiti iz znanstvene analize. To drugo je enostavno nemogoče« (Branko Horvat, Politička ekonomija socializma, Globus Zagreb, 1984 str. 176).

Znanost-ideologija-politika-vrednote

Četverokotnik »znanost-ideologija-politika-vrednote« je postal tako teoretsko kot praktično politično aktualen. Razprava o znanosti in ideologiji je bila v jugoslovanskem prostoru močno prisotna v petdesetih letih, nato konec šestdesetih let, obnovila se je s precejšnjo ostrino konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let.

Vse te prelomnice so povezane s širšim domačim in tujim družbenopolitičnim ter idejnim kontekstom. Razprava v osemdesetih letih poteka v znamenju silnega pritiska za dezideologizacijo in ostrega razločevanja med ideologijo in družbeno znanostjo. Dezideologizacija in antiideologizacija zelo pogosto prevzemata obliko površne, prozorne ideologizacije in padata pod raven razmišljanja naprednih meščanskih mislecev o odnosu znanost-ideologija-vrednote. Konkretna vsebina in funkcija dezideologizacije sta zelo različni, lahko opravljata napredno ali konservativno funkcijo, lahko sta kritika nemogočega političnega in ideološkega pritiska na znanost, lahko pa strategija odvajanja družbene znanosti od napredne politične usmeritve in teoretske paradigme, odvajanje družbene znanosti od programske platforme ZK, od marksizma ipd.

Izražata lahko protest proti poenostavljenim vladajočim ocenam naše zgodovine, naše NOB, našega povojnega razvoja, lahko pa izražata »radikalno« kon-

servativno ideološko prevrednotenje NOB in celotnega socialističnega razvoja in njegove perspektive v smeri tradicionalnih ali modernih meščanskih neokonservativnih konceptov in vizij družbenega razvoja.

Pri nekaterih domačih avtorjih je problematika ideologija-znanost odtrgana od svetovnega konteksta ali pa se zelo enostransko povezuje z določeno teoretsko rešitvijo, ki bolj ali manj utrjuje stališče avtorja.

Ko je znanost postala ne samo produktivna tehnološka in ekonomska sila kapitalizma, ampak tudi socializma, je postajala hkrati vse bolj idejna in ideološka sila družbe. Znanost je stopila v praktični svet planiranja, prognoziranja, programiranja in konstrukcije družbe ter njenega razvoja. Znanost je postala politični instrument konstrukcije družbe. S tem pa se je zaostriло vprašanje vrednotnih predpostavk in vrednostne družbene orientacije znanosti. Znanost ne služi samo različnim družbenopolitičnim ciljem, ampak znanost sama znanstvene možnosti pretvarja v družbenopolitične naloge in cilje, a hkrati uresničevanje družbenopolitičnih ciljev pretvarja v znanstvene naloge in znanstvene probleme. Ker produkcija in uporaba znanja ne potekata v družbenopolitičnem vakuumu, ampak nasprotno, v konkretnih družbenozgodovinskih kontekstih, se je zaostriло vprašanje, kako to vpliva na samo produkcijo znanja in ali prizadeva tudi spoznavno (epistemološko) raven v odnosu na znanstveno objektivnost. Kako razumeti marksistično tezo, da družbena bit določa družbeno zavest, če je znanost sama nesporna oblika družbene zavesti in ne more biti izvzeta iz družbene določenosti? Toda hkrati je znanost v 19. in 20. stoletju sama postala mogočni oblikovalec družbene biti. Kako razumeti znanstveno objektivnost glede na družbeno naravo znanosti? Ne more iti za nujno izključevanje, če pa oboje faktično obstaja, znanstvena objektivnost in družbena narava znanosti. Ideal klasične nadzgodovinske znanstvene objektivnosti, ki je izhajala iz absolutne ontološke razdvojenosti subjekta in objekta raziskovanja, je bil napaden in omajan iz različnih smeri: nemške klasične filozofije, marksizma, operacionalizma in filozofskih posplošitev in filozofskih implikacij same znanstvene prakse in njenih spoznanj (Mach, Brillouin, Prigogine, idr.), sociologije znanja in znanosti (Mannheim, idr.). Mannheim zahteva, da se spremeni pojem objektivnosti v družbeni znanosti. Konflikt med družbeno pogojenostjo znanosti in objektivnostjo se je razrešil v relacionizem. Marksizem oziroma zgodovinski materializem je razrušil mit o zgodovinski univerzalni objektivnosti družbenih spoznanj, ko je razkril družbeni buržoazni meščanski horizont konkretne družbene znanosti določenega zgodovinskega obdobja.

V novih družbenih in idejnih razmerah se je znašla znanost po socialistični revoluciji v SZ in z nastopom fašizma in nacizma. Povojna zaostrena blokovska razcepljenost sveta in proces destalinizacije sta zahtevala ponovno kritično preučitev razmerja med znanostjo-ideologijo in politiko. Spremenilo pa se je tudi ideološko in politično razmerje med znanostjo in kapitalom s preobrazbo liberalnega kapitalizma v državni kapitalizem in imperializem. Kapital, pa tudi državni socializem sta preobrazila znanost v »big science«, s katero je znanost eksplicitno postala stvar politične strategije kapitala in države. V to novo družbeno orbito niso bile pritegnjene enako intenzivno vse znanosti ali vse ravni raziskovanja, kar se je tudi pokazalo v različnih stališčih avtorjev do etično vrednotne in politične razsežnosti znanosti. Tudi vsakokratno stanje razrednega boja, njegova latentnost ali manifestnost, njegove mirne, reformistične ali zaostrene revolucionarne oblike so vtisnile svoj pečat vsakokratnemu razumevanju odnosov znanost-politika-ideologija.

V našem prostoru je zelo značilno, da se dezideologizacija in kritika ideologije razumeta pretežno le kot kritika in osvobajanje od marksizma, socialistične zavesti in družbenosocialistične usmerjene družbene znanosti. Blaga ali nikakršna kritika se hkrati ne prakticira do konservativnih meščanskih ideologemov. Takšna dezideologizacija uveljavlja določene orientacije kot strokovno, demokratično, svobodno znanstveno razmišljanje, a vse drugo je neznanstveno oziroma ideologija.

Vrednotna konstrukcija znanosti je temeljnejša in univerzalnejša od ideološke. Slednja je zgodovinsko prehodna v Marxovem smislu razumevanja ideologije, prva pa je trajnejša, nujna lastnost vrednotujoče znanstvene zavesti. Razumevanje ideologije in ideološkosti je grobo sistematizirano prešlo naslednje faze:

1. Klasična meščanska pozitivno družbeno spoznavna koncepcija ideologije (Destutt de Tracy in njegova šola)

2. Klasična marksistična družbeno in spoznavno negativna koncepcija. Marx in Engels zgodovinskega materializma in znanstvenega socializma ne uvrščata med ideologije, ampak ga razumeta ravno kot nasprotje in negacije meščanske ideološke praktične in znanstveno teoretske pozicije.

3. Postklasična marksistična družbeno in spoznavno pozitivna in negativna koncepcija ideologije (Mehring, Plehanov, Lenin, Gramsci), ki razločuje proletarsko in buržoazno ideologijo. Sem spada med prve Bernstein, ki odkriva ideološke momente v socializmu.

4. Meomarksistično nadaljevanje strogo negativnega klasičnega marksističnega koncepta ideologije kot družbeno pogojene napačne zavesti, iz katere je izključena znanost. V okviru tega pa določen miselni tok odkriva ideološko naravo tudi v znanosti in tehnologiji. Ne odreka se spoznavna vrednost ideološkosti zavesti.

5. Marksistična strukturalistična koncepcija ideologije (Althusser), ki prenese poudarek na ideološke aparate, ideološke moči in ne omejuje bistva ideologije zgolj na zavest.

6. Moderna meščanska neopozitivistična, funkcionalistična, kritično racionalistična koncepcija ideologije, ki je v stalni konfrontaciji z marksističnimi tokovi (Merton, Shils, Bell, Albert, Topitsch, idr.). Posebno mesto ima Karl Mannheim, ki sicer veliko dolguje Marxu, a se je hkrati od njega globoko oddaljil.

V skladu s komunističnim gibanjem je bil do današnjih dni najbolj razširjen in praktično učinkovit pozitivno/negativni koncept ideologije, ki je v bistvu postal politična teoretska platforma komunističnih partij. Zaradi negativnih političnih in ideoloških izkušenj pa se je okrepila težnja v znanstveni in širši družbeni zavesti po izključnem družbeno spoznavnem negativnem vrednotenju ideologije. Formalni praktični organizacijski odziv na to tendenco se je pokazal tudi v tem, da so se pri nas npr. nekdanje ideološke komisije preimenovala v komisije za idejno teoretično delo.

Uporabljena literatura

- Branko Horvat, Politička ekonomija socijalizma, Globus, Zagreb 1984.
Hans Albert, Wertfreiheit als methodisches Prinzip. Zur Frage der Notwendigkeit einer normativen Sozialwissenschaft in Hrsg. Ernst Topitsch Logik der Sozialwissenschaft, Köln-Berlin 1971.
Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1951.
P. Davies, Slučajna vselennaja, Moskva 1985.
Idealy i normy naučnogo issledovanija, Minsk 1981.
Wolfgang Stegmüller, Rationale Rekonstruktion von Wissenschaft in ihrem Wandel, Reclam 1979.
Jorge Larrain, Marxism and Ideology, London 1983.